

ПОЕТИКА БАРОКО В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ЮРІЯ КОСАЧ «РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

Реутова Марія

Аспірант,
кафедра історії української літератури і фольклористики,
Донецький національний університет (УКРАЇНА),
21007, м. Вінниця, вул. Фрунзе 4, e-mail: reutova.mr@mail.ru
UDC: 821.161.2:7.036

ABSTRACT

Reutova Maria. Poetics of baroque in historical novel Yuriy Kosatch's «The Khmelnytsky's Rubicon».

The paper deals with the Baroque style dominant in Yuriy Kosatch novel «The Khmelnytsky's Rubicon». The place of work in the artistic development and in the literary process in the middle of the 20th century have been defined. The novel is characterized by syncretism which comprises combination of elements of Neoromanticism, Surrealism, Expressionism and Baroque. However, in terms of the poetics of the novel «The Khmelnytsky's Rubicon» dominant Baroque style dominated. Poetics Baroque represented through a through religion. Person have been represented internally contradictory unity irreconcilable opposites – body and soul, forming opposition «foreign person» as an integral part of nature and society, person «internal associated with the world of the Divine and directed to the knowledge of the transcendental world». The struggle between «flesh» and «spirit» stands as one of the most important internal conflicts protagonist. Also, the historical novel Yuriy Kosach presented correlation Bohdan Khmelnytsky heroes of world history is presented. Bohdan Khmelnytsky's role in Ukrainian Caesar, the name of the novel «The Khmelnytsky's Rubicon» alyuziyno points to appeal to antiquity, which is typical of Baroque poetics. In the novel «Khmelnytsky's Rubicon» first appears demonstrative rare words. In particular, the frequency appear the words come from French, German and other languages, dialect, which are multi-layered meaning and produce well-defined and precise meanings. Among the artistic means it should be noted metaphor, allusion, amplification, comparison.

Key words: stylistic dominant, Baroque, ideostyle, metaphor, allusion, amplification, comparison.

У статті розглянуто роман Юрія Косача «Рубікон Хмельницького» в аспекті стильової домінанти бароко. Визначено місце твору в художньому доробку письменника й у літературному процесі середини ХХ ст. Роману «Рубікон Хмельницького» як і більшості романів Ю. Косача властивий синкретизм, який передбачає поєднання елементів неоромантизму, сюрреалізму, бароко та експресіонізму. Однак з погляду поетики у романі «Рубікон Хмельницького» домінує стильова домінанта бароко. Поетика бароко релізується через наскрізну релігійність. Людина мислиться Ю. Косачем внутрішньо суперечливою єдністю непримирених протилежностей – душі й тіла, що утворюють протистояння «зовнішньої людини», як невід'ємної частини природи і суспільства, людині «внутрішній», пов'язаній зі світом Божественного і спрямованої до пізнання цього трансцендентного світу. Боротьба між «тілом» і «духом» виступає як один із найважливіших внутрішніх конфліктів головного героя. Також в історичному романі Юрія Косача представлена кореляція Богдана Хмельницького з героями світової історії представлена. Богдан Хмельницький виступає в ролі українського Цезаря, сама назва роману «Рубікон Хмельницького» алюзією вказує на звернення до античності, що характерно для барокової поетики. В романі «Рубікон Хмельницького» передусім виявляється демонстративна залюбленість автора у рідкісні слова. Зокрема, частотними постають слова, які походять із французької, німецької та інших мов, діалектизмів, які мають багатозначний смисл і продукують добре окреслені й точні смис-

ли. Серед художніх засобів слід відмітити метафоричність, алюзію, ампліфікацію, порівняння.

Ключові слова: стилістична домінанта, бароко, ідіостиль, метафора, алюзія, ампліфікація, порівняння.

Творчість Ю. Косача є малодослідженою в історії українського письменства, хоча його творчий доробок доволі різноматнітний і потребує різноаспектного дослідження. Письменник належить до того покоління творчої інтелігенції, якій в умовах вимушеної еміграції довелося шукати і прокладати нові шляхи. Перебуваючи в лавах активних діячів Мистецького українського руху (1945-1948), Ю. Косач наполегливо обстоював тезу про необхідність модернізації (оєвропееення) української літератури, зокрема її стилю. Саме тому вкрай важливим видається дослідження проблеми стилю української повоєнної літератури, а також вивчення питання стильових доміант письменника-експериментатора Ю. Косача. Незважаючи на широку перспективу проблематики, сьогодні такої ґрунтовної наукової праці ще не існує. Окремі аспекти його спадщини досліджували Віра Агеєва, Г. Грабович, В. Державин, В. Дончик, Ю. Мариненко, Наталя Мафтин, Д. Павличко, Ю. Смолич, Ю. Шерех та ін.. Значним кроком вперед у вивченні спадщини Косача стали дослідження С. Романова «Юрій Косач між минулим і сучасним. Історична проза письменника 1930-х років» та І. Сквирської «Система ідейно-художніх доміант у творчості Юрія Косача». Новизна даної статті полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз роману «Рубікон Хмельницького» Юрія Косача, зважаючи на стильові особливості твору. Мета статті виявити риси поетики бароко в історичному романі Косача. Актуальність теми роботи зумовлена станом недостатнього наукового осмислення творчого доробку Юрія Косача, відсутністю ґрунтовних системних досліджень його індивідуального стилю.

Юрій Косач – митець із європейським світоглядом, про що свідчить інтерпретація ним історичного і сучасного. Юрій Шерех поділив письменників на «органістів» і «європеїстів» залежно від того, які джерела характеризують їхні стилі. До «європеїстів» відніс і Ю. Косача. Зокрема, художній стиль Косача характеризується впливом оповідної європейської традиції [10, с. 34].

У середині 1930-х у Парижі Юрій Косач написав свій перший роман про Богдана Хмельницького «Дюнкерк», змалювавши у ньому маловідомий і не підтверджений достовірними джерелами епізод з життя майбутнього гетьмана, коли він від червня до жовтня 1646 р. під прапорами французької армії очолював корпус козаків-найманців у фландрійській кампанії наприкінці Тридцятилітньої війни. За свідченням Косача, друк книги «Дюнкерк» розпочався у паризькому видавництві «Українського слова» в 1936 р. та «незабаром був припинений із-за незалежних від автора причин» [4, с. 45]. Твір було втрачено. Автор не відновлював його, а вирішив написати інший твір – так постав роман «Рубікон Хмельницького». В основі сюжету роману «Рубікон Хмельницького» – реальні історичні події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот корпусу козаків із французького війська на Україну від жовтня до кінця грудня 1646 р., той період біографії Б. Хмельницького, про який «так глухо в нашій історіографії й письменстві» [4, с.12]. Автор репрезентував нам яскравий образ України, що невдовзі стане великою незалежною державою.

Ю. Косач показав у романі «Рубікон Хмельницького» себе неабияким знавцем української минувшини. Ретельно вивчивши історичний матеріал про селянсько-козацькі повстання 30-х років XVII ст., політичне становище України у складі Речі Посполитої напередодні Національної революції, яку розпочав Б. Хмельницький, романіст вміло вплітає його в художні блоки твору. Досить майстерно інтерпретовано окремі сюжети, пов'язані з Тридцятилітньою війною 1618-1648 років.

Стилістично творчість Ю. Косача відбиває основні риси мистецтва початку XX століття, проте, послугуючись надбанням доби, письменник утворює індивідуальний стиль. Підґрунтям філософії стилю письменника є настанова на суб'єктивність сприйняття дійсності, ірраціональність як основа природи навколишнього світу, зацікавленість внутрішнім станом душі людини. Незважаючи на те, що Юрій Косач модерний письменник, у його історичних романах представлені й риси поетики бароко.

Термін «поетика» має принаймні два значення. «Поетику» за часів Аристотеля визначали як наукову дисципліну у складі літературознавства; як наукову теорію словесної художньої творчості чи хоча б система методично розроблених рекомендацій для неї» [1, с.67]. Інше визначення поетики поетики подає Халізов В.Є. : «Поетика – системи робочих принципів будь-якого автора чи літературної школи, чи цілої літературної епохи: те, що свідомо чи несвідомо створює для себе кожний письменник». Це практична поетика: розглядаються робочі настанови письменників, як вони реконструюються з самих літературних пам'ятників» [11, с.90]. Стиль бароко розвивався більше на практиці, ніж у теорії. Д.В.Степовик підкреслює : «Стиль бароко на Україні був більшою мірою результатом творчих експериментів, ніж теоретичної думки, хоч і останньої не слід применшувати» [9, с. 78]. Через те будемо послуговуватися останнім визначенням терміну поетика та на основі художніх текстів Юрія Косача спробуємо виявити словесну реалізацію принципів поетики бароко в його історичній романістиці.

У центрі уваги роману Ю. Косача «Рубікон Хмельницького» – гетьман Богдан Хмельницький – людина, але людина «духовна», оскільки лише у сфері духу можливе безпосереднє спілкування людини з Богом. Людина мислиться Косачем внутрішньо суперечливою єдністю непримирених протилежностей – душі й тіла, що утворюють протистояння «зовнішньої людини», як невід'ємної частини природи і суспільства, людині «внутрішній», пов'язаний зі світом Божественного і спрямованої до пізнання цього трансцендентного світу. Боротьба між «тілом» і «духом» виступає як один з найважливіших внутрішніх конфліктів головного героя. Богдан Хмельницький закохується в старшу доньку гданського майстра Гондіюса Ганну: «Проте думав про неї (Ганну). Залишив удома, в Суботові, дружину, сумирну, господарну й рахманну жінку... Але Ганна – це не було українське підсоння рахманності, це не була українська краса. Вона хвилювала, манила як солодкість гріху, як терпка солодкість того всього, що не пережите й не відоме...» [6, с. 197]. Протягом усього роману головний герой бореться з пристрастю до Ганни та розумом, розуміючи, що тільки розум приведе до істинного рішення та до Божого розуміння: «Він зрікався щастя, хоч знав, що воно розцвітає для нього в її очах... І ця любов погасла, мов світанок, не розцвівши сонячним днем». [6, с. 213]. Автор зображує болісні переживання героя, спричинені нещасним коханням, проте підкреслює, що Богдан зробив правильне рішення, бо людина повинна служити Богові, а не піддаватися власним почуттям: «Бог знає дороги, якими ітимуть люди, краще за нас. Бог знає, де шукати й знаходити знаряддя своє. Богдан Хмельницький переміг біса, що спокушав його, тепер дорога ясна. Бог того хоче, патре, щоб він ішов тим шляхом, а не іншим» [6, с. 235].

Сама назва роману алюзійно вказує на звернення до античності, що характерно для барокової поетики. Вже на початку твору подається діалог Ахілесса та Арноні, представників політичної ідеї Речі Посполитої: «Коли матимуть добрих вождів, – додав Ахіллес, бо без залізної руки це бестія. На жаль, Річ Посполита не надто сприяє появі козацького Цезаря. – Кожна Річ Посполита не сприяє появі узурпатора, – завважив знехотя Арноні, – підставою речей посполитих є свобода, а не її ламання. – Коли Цезар стає ворогом свободи, на нього завжди повинен знайтись Брут, – одізвався Ахіллес. – Убогі ті нації, що не вміють родити Цезарів, але ще убогіші ті, що не породжують Брутів» [8, с. 94]. Функція подібної алюзії в історичному романі слугує для образотворення, а також через натяк на Юлія Цезаря та Марка Юнія Брута Цепіона передаються складні стосунки Богдана Хмельницького з королем Польщі Владиславом IV. На підтвердження того, що алюзія використовується й у функції образотворення наведемо цитату: «Усе до нашого батька-кункатора Хмеля, – крикнув через вітер і дощ Усевич, – коли б не вірив, що він із цієї глини, з якої ліплять Цезарів, я б не пішов за ними аж сюди. Але перш чим йти на Рим, треба перейти Рубікон. Чи подає Хмель його?...» [6, с. 194]. Зауважимо, що продовжуючи традицію зображення Хмельницького як Юлія Цезаря, Косач у романі «День гніву» вдається до трансформації історії про Юрія Цезаря: «Але Хмельницький, хоч і відчуваючи всю порожнечу своїх слів, особливо на тлі побойовища, засланого трупами, не зрікався своєї фортуни-вірності Речі Посполитої. Щоправда, вона була вже зайва, вона його аж ніяк не врятувала. Вже Рубікон перейдено. Вже «alea acta est» повторював, ступаючи по полю.

Фортуна служила. Марс стояв між Венерою й Юпітером, зорями благословення [7, с. 105]». Автор відтворив «кості кинуто» – слова, які нібито промовив Юлій Цезар під час переправи зі своєю армією через ріку Рубікон (північна Італія). Звернення до античних джерел пояснюється й вплітанням в канву тексту богів: Марса, Венери, Юпітера тощо.

Що стосується саме поетикального світу бароко, то однією з провідних стильових рис творів – метафоричність. К. Гулий розглянув метафору як інструмент побудови картини світу в українській поезії XVII століття у порівнянні із західноєвропейською бароковою поезією. Дослідженню генези та особливостей структури поетичної метафори епохи Бароко присвячена кандидатська дисертація та окремі статті Л. Андрієнко. Справді, у метафорі епоха втілювала модель світу. З орнаменту художньої мови вона перетворюється на її конструктивний елемент. Часом у романах Косача ціле речення – це розгорнута метафора: «І коли вмерли ці останні його слова в шумі моря, що як грізну вість посиляло до берега пінні буруни, щоб негловтані припадали до піску й повертались ще більш розгнівані, ще більш ненаситні, Ахіллес жажнувся» [6, с. 59]. Особливість подібної метафори полягає в тому, що кожен образ передається через інший: «слова вмирають в шумі моря» – «море посиляє буруни» – «буруни стають розгніваними та ненаситними». Таким чином, семантика «останніх слів» метафорично виражається тільки через образ бурунів. На початку читач не здогадується в чому полягала сутність «останніх слів» Римші та тільки через майстерне подання «наростаючої» метафори читач розуміє реакцію польського вояки: «Ахіллес жажнувся».

Алюзія займає важливе місце в «лабіринті риторичних фігур» барокового твору та надає останньому нібито «четвертого виміру» [3, с. 9]. Сутність алюзії для текстів даного типу полягає в тому, що вона поєднує семантичний зміст прототексту і пов'язані з ним асоціації, інтегрує в собі іноді досить далекі за семантичним змістом поняття. Також алюзія створює в бароковому тексті нові асоціативно-сміслові поля, за допомогою чого в авторських творах інтегруються часом досить далекі за семантичним змістом поняття. Це дає змогу розглядати творчість митця в контексті базової реальності під різними кутами відхилення. Алюзія в історичній романістиці Косача виступає одним з найпоширеніших тропів. «Україна завжди прагнула волі. Останні сімдесят літ в Україні – це роки негавних воєн і дебелій проти польської кормиги. А щоб знати, чому Київ упав, не слід забувати, шановний лицарю, що ця нація боронила власними грудьми цілий християнський світ проти невірних... Україна має своїх Егмонтів» [6, с. 185]. Очевидно Ю. Косач згадує про Егмонта (Егмонда) Ламоралю (1522-1568), графа-одного з лідерів опозиційної знаті в Нідерландах напередодні і на початку буржуазної революції XVI ст. Як полководець відзначався у війнах між Іспанією і Францією 1557-1559 років. 1567 р. був заарештований і страчений на головній площі Брюсселя. Алюзія використовується Косачем для образотворення та її особливість в романістиці письменника полягає в тому, щоб дати можливість уловити наявність зв'язку між одним образом, про який говорять, з іншим образом (найчастіше історично видатною особистістю), про яку не говорять нічого, але уявлення про яку виникає завдяки цьому зв'язку: «Арноні мовчки вклонився. Цей молодик із обличчям прегарним і слизьким, мов змія, як Тієпола, ловив і карбував у себе в пам'яті кожну чужу думку, не пориваючись обстоювати своєї» [6, с. 156]. Образ Арноні подається через порівняння з венеціанським послом Тієполою, який проводив активну зовнішню політику в справах Польщі, Туреччини, Кримського ханства, Росії та за характером мав риси посіпаки.

Sie all zu Tod zu schlagen Zu trinken ihren Wein...» [6, с. 56]

У романістиці Юрія Косача принцип відображення дійсності пов'язаний з принципом порівняння. Оскільки всі предмети певним чином співвідносяться між собою, то одні з них можуть бути представлені через інші. Для того, щоб з'ясувати, наскільки один предмет відображає інший, їх порівнювали. У творах діаспорного письменника порівняння було одним з найчастіше вживаних художніх прийомів. Це засіб допомагав встановити контраст, протиріччя в суті предметів. Він накипав: це було як наближення далекої хуртовини, що тільки починає будити, німотними відблисками зоряниць»; «Але вмів здавати непотрібну думку, ув'язнити її, як молодого орла, що роздирав груди, шарпаючись на волю» [6, с. 56].

Ампліфікація, тобто нанизування мовних засобів, – ще одна, функціонально активна у поетичних творах бароко стилістична фігура. Ампліфікація допомагала вводити нову додаткову інформацію для вмотивування окремих думок. У романістиці Косача цей художній засіб реалізується: на рівні лексики – нанизуванням синонімів, у т.ч. стійких словосполучень (синонімічний ряд містить власне українські слова, церковнослов'янські лексеми та лексеми, запозичені з іноземних мов); на рівні синтаксису – нанизуванням конструкцій з протиставним значенням; однорідних членів речення, здебільшого присудків, виражених дієсловами, іменниками та дієприкметниками; художніх означень і порівняльних конструкцій: «Мрозовицький поскріб кінцем пера перенісся й замислився: ґрона, медвяно-злоті ґрона наливались тієї осені над Дністром і яснопрозорі котились хвилі, господар цього жизного закута, медвяно й молочно текучого, осіянного шкварною прозолотою, обвіяного шумом чорнолісся, старостинською державою, широкої душі» [6, с. 59]. Накопичення однорідних означень слугує для характеристики «жизного закута» й сприймається як суто барокова риса.

Отже, поетика бароко у романістиці Юрія Косача характеризується такими визначальними принципами: контрасту, відтворення дійсності, поєднання протилежностей, порівняння, дотепності. Окрім розглянутих нами, у творах бароко знайшли своє вираження також принципи єдності і багатоманітності, динаміки і руху тощо. Усі вони були не тільки принципами відображення дійсності в мистецтві, але й лежали в основі нового типу світосприймання, що складався в епоху бароко, коли зростав інтерес до людської особистості, яка прагнула примирити у своїй душі земне і небесне, духовне і тілесне. Боротьбу розуму й тіла ми спостерігаємо й у головного героя роману «Рубікон Хмельницького» Богдана Хмельницького. Для того, щоб показати зміни, що відбулися у світосприйнятті, мисленні, творчості – і в змісті, і у формах, письменник використовував семантично пов'язані з цими принципами тропи і фігури, зокрема ампліфікація, яка лежала в основі барокової поетики, метафори, порівняння, оксюморон, символи і алегорії та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
2. Гюббенет И. В. К проблеме понимания литературно-художественного текста. М., 1981. – 447 с.
3. Косач Ю. Від автора // Косач Ю. День гніву. Повість про 1648 рік. – Ґенсбург, 1948.
4. Косач Ю. До проблеми історичної повісті // Назустріч. – 1938. – №4. – С.2-4.
5. Косач Ю. Історизм і література // Українська трибуна. – 1947. – 8 червня.
6. Косач Ю. Історичні твори [Текст] : в 3 кн. / Юрій Косач. – К. : Персонал, 2010. Кн. 1 : Рубікон Хмельницького / упорядкув. Р. Радишевського; передм.: Р. Радишевського та Г. Семенюка. – 2010. – 586 с.
7. Косач Ю. Історичні твори [Текст] : в 3 кн. / Юрій Косач. – К.: Персонал, 2010. Кн. 2 : День гніву : [повість] / упорядкув. Р. Радишевського. – 2010. – 478 с.
8. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI-середини XVII століття / В. І. Сергійчук. – К: Україна, 1991. – 251 с.
9. Степовик Д.В. Система тропів в українському барокко // Українське барокко та європейський контекст. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 183-195.
10. Шерех Ю. МУР і я в МУРі. Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української еміграційної літератури // Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Х, 1998. – Т. 2. – С. 23-98 с.
11. Хализев В.Е. Историческая поэтика: теоретико-методологические аспекты // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1990. – №3. – С. 9-15.